

beeld leidt tot uitsluiting van teksten die eerder omschreven werden als behorend tot een groep teksten in evoluerende samenhang; ook het criterium historiciteit - fictionaliteit heeft hier toch iets weg van een keurslijf dat wringt met de historische samenhang waarin de teksten zijn overgeleverd.

Ook dit hoofdstuk geeft dus weer volop aanleiding tot verdergaande discussie en dat ligt ook voor de hand wanneer men de omvang en de diversiteit van de in dit boek behandelde problematiek afzet tegen het feit dat in deze studie zo goed als onontgonnen terrein is betreden. Duidelijk is dat deze dissertatie de basis zal vormen voor elk vervolgonderzoek van deze *matière* en een belangrijke aanvulling is op de bestaande kennis van de Middel nederlandse letterkunde; zij bewijst ook dat dit stofcomplex ten onrechte verwaarloosd is en het ten volle verdient volledig in het literair-historisch onderzoek te worden betrokken.

A. L. H. Hage

NIEUWE GESCHIEDENIS

Ch. van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken'. De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Dissertatie Groningen 1991 ; Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1991, 247 blz., f 125,-, ISBN 90 6469 657 8).

In 1982 verscheen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de stichting Menno van Coehoorn en als achtergrondinformatie bij de lustrumentoonstelling in het Rijksmuseum in Amsterdam de bundel *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*. Tot de meest opmerkelijke bijdragen behoorde het artikel van Charles van den Heuvel over de verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de jaren 1550-1600. Het vormde de aanzet tot een onderzoek dat voor een tot dan toe onderbelichte periode de nodige kennis kon verschaffen over de Nederlandse vestingbouw. De uitkomsten van deze studie, die grotendeels in Italiaanse en Spaanse archieven en bibliotheken werd verricht, vonden hun neerslag in een dissertatie, die in 1991 verscheen.

Bij de behandeling van het onderwerp heeft Van den Heuvel het jaar 1540 als beginpunt genomen. Weliswaar waren ook daarvoor al enkele Italianen hier als vestingbouwer werkzaam, maar hun activiteiten waren toen nog vrij marginaal. In 1540 echter werd voor het eerst gekozen voor het toepassen op grote schaal van de nieuwe ideeën. Dit gebeurde in Antwerpen, waar toen het besluit viel om een nieuwe omwalling aan te leggen volgens een ontwerp van Donato Boni de Pellizuoli. Van den Heuvels beschrijving eindigt bij het aanbreken van het Twaalfjarig Bestand in 1609, aangezien vanaf dat jaar het aantal in de Nederlanden werkzame Italiaanse vestingbouwers snel afnam.

In het eerste hoofdstuk gaat de auteur in op de rol die de vestingbouwkunde heeft gespeeld bij de bestudering van kunstgeschiedenis en architectuurhistorie. Daarbij komt onder meer als conclusie naar voren dat, wat de renaissance betreft, in de historiografie vooral de rol van de kunstenaars in de militaire architectuur de aandacht heeft gekregen en niet die van de militaire ingenieurs. Het feit dat juist het hoofdkenmerk van hun bouwmethode, de toepassing van bastions, zo'n grote invloed heeft gehad op de ruimtelijke ontwikkeling en de planning van de Europese stad, vormde de aanleiding voor het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt.

Bij de feitelijke behandeling van het onderwerp wordt begonnen met een beschouwing over

de Italiaanse ingenieurs die in de Nederlanden werkzaam waren en over de activiteiten die zij hier hebben ontplooid. Daarbij wijst Van den Heuvel ook op de betekenis die hun komst naar de Lage Landen heeft gehad en die beduidend verder ging dan de introductie van de nieuwe vestingbouwmethode. Door hun contacten met plaatselijke bestuurders, bouwmeesters en kunstenaars gaven zij immers een grote impuls aan de verspreiding van de ideeën van de Italiaanse renaissance alhier.

In het daaropvolgende hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de overvloedige hoeveelheid tekeningen die de arbeid van de Italianen in de Nederlanden heeft opgeleverd. Vooral hier blijkt de grote rijkdom die de Italiaanse en Spaanse collecties op dit gebied herbergen. Een voorbeeld daarvan vormt de verzameling die hertog Emanuel Philibert van Savoye heeft aangelegd en die door zijn zoon Karel Emanuel I is aangevuld. In deze in het Archivio di Stato in Turijn aanwezige collectie bevinden zich maar liefst 130 tekeningen van steden in de Nederlanden. In het overzicht zijn de opgespoorde afbeeldingen behandeld naar het doel waarvoor ze tijdens de ontwerp- en uitvoeringsfasen werden vervaardigd. In een van de bijlagen vinden we bovendien nog een ordening per afgebeelde stad, waarbij van elke tekening de vereiste technische details worden vermeld.

De uiteenzetting over de ontstaansgeschiedenis van de versterkingen die volgens de ontwerpen van de Italiaanse ingenieurs in de Nederlanden werden gebouwd, volgt aan de hand van twee specifieke typen, namelijk de grensvestingen Mariembourg, Hesdinfert en Philippeville en een drietal citadellen. De vestingen werden rond het midden van de zestiende eeuw gebouwd als onderdeel van een keten van versterkingen die de zuidelijke Nederlanden moest beschermen tegen een Franse inval. De drie vestingen hadden met elkaar gemeen dat de omwalling en het stratenpatroon vermoedelijk als één geheel werden ontworpen. Het idee om stelselmatig in een groot aantal in de Nederlanden gelegen steden citadellen (dwangburchten) te bouwen was afkomstig van landvoogdes Margaretha van Parma. De hertog van Alva voerde dit plan gedeeltelijk uit. Reeds in 1568 kwam in Antwerpen naar een ontwerp van Francesco Pacciotto de beroemde citadel gereed. Van twee soortgelijke versterkingen in Groningen en Vlissingen was bij Alva's vertrek in november 1573 de bouw nog in volle gang. Overigens zouden deze nooit hun voltooiing bereiken. De ontstaansgeschiedenis van de drie grensvestingen en de drie citadellen wordt uit de doeken gedaan aan de hand van de aangetroffen tekeningen, de geschreven bronnen en de literatuur. Daarbij komt naar voren dat zij niet, zoals hun symmetrische vorm doet vermoeden, simpelweg konden worden opgetrokken aan de hand van de in de vestingbouw wkundige tractaten beschreven modellen, maar dat hun uiteindelijke vorm pas werd bereikt na uitvoerig overleg over het ontwerp, de situering, de uitvoering en de inrichting.

In het laatste hoofdstuk wordt nagegaan hoe de Italiaanse ideeën doorwerkten in de werken van de Nederlandse theoretici op het terrein van de vesting- en stedenbouw, zoals Daniël Specklin en Simon Stevin. Daaruit blijkt dat door de nadrukkelijke rol die de vestingbouw hier in de praktijk speelde, die ideeën pas vrij laat gemeengoed zijn geworden. Daarna ontwikkelde zich een eigen theorie, die stoelde op de in het veld opgedane ervaringen.

Helaas loopt met dit hoofdstuk het betoog ten einde en worden de in het voorafgaande getrokken conclusies niet verder uitgewerkt. Dit had het boek misschien een betere afronding gegeven. We mogen ons daarentegen gelukkig prijzen dat met Van den Heuvels arbeid de kennis van de Nederlandse vestingbouwgeschiedenis weer verder is uitgebreid. De bijlagen, die behalve het reeds genoemde overzicht van de tekeningen een groot aantal biografieën van in de Nederlanden actieve Italiaanse ingenieurs bevatten, dragen daar het hunne toe bij. Bovendien wordt de aangedragen informatie op een aantrekkelijke wijze gepresenteerd, zowel via de prettig leesbare tekst als het goed verzorgde beeldmateriaal.

T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1990, Stichtse historische reeks XVII; Zutphen: Walburg Pers, 1992, 296 blz., f49,50, ISBN 90 6011 770 0).

Dit boek van de historisch geograaf Taeke Stol, dat de handelseditie is van een in 1990 verdedigd proefschrift, gaat over de commerciële vervening in de Gelderse Vallei, die gedurende het tijdvak dat beschreven wordt haar hoogtepunt beleefde en die leidde tot het ontstaan van Veenendaal. Twee thema's staan in het boek centraal, de turfwinning en de waterstaat. Beide thema's worden uitvoerig op basis van originele bronnen onderzocht. Daarmee is de auteur erin geslaagd een samenhangend beeld te scheppen van het ontstaan en de eerste eeuw van de ontwikkeling van Veenendaal en omgeving. Als begin is 1546 genomen, toen een aantal Utrechtse ondernemers van de bisschop octrooi verkreeg om de vervening ter hand te nemen. De einddatum 1653 markeert het einde van de grootschalige vervening in dit gebied. Als gevolg van de turfwinning had het veenpakket in de Gelderse Vallei, de laagte tussen de Utrechtse en de Gelderse heuvelrug, zijn bufferfunctie en waterscheiding tussen het noordelijk en zuidelijk gedeelte verloren. Daardoor ontstonden grote waterstaatkundige problemen die culmineerden in een overstroming van de hele vallei in 1651 en het einde van de vervening.

Bij zijn behandeling van de ontginning van de afgeveende grond zet Stol zich mijns inziens terecht af tegen wat hij noemt het Groninger model: de dalgrond die met behulp van stadsmest meteen na de vervening in vruchtbare landbouwgrond wordt omgezet. De gangbare literatuur gaat er vanuit dat dit algemeen gebruik was. In de praktijk blijkt echter vaak, en ook in Veenendaal was dat het geval, dat het Groninger model eerder uitzondering dan regel was. Veel vaker kwam het voor dat een sturende hand ontbrak en dat er sprake was van een langdurig en moeizaam proces waarin de waterhuishouding een belangrijke rol speelde.

Een belangrijke reden voor Stol om dit gebied te onderzoeken was gelegen in de plaats die hij de vervening in de Gelderse Vallei toekent in — wat hij noemt — het diffusieproces van de commerciële turfwinningactiviteiten door veencompagnieën. De redenering van Stol is als volgt. Er is in de Nederlanden sprake van een opschuiving van de belangrijkste verveningsgebieden van zuid naar noord. Al voor de zestiende eeuw kwam er grootschalige turfwinning in Vlaanderen en Brabant voor, in samenhang met de stedelijke centra van die tijd. Sinds de tweede helft van de zestiende eeuw verschoof, door de uitputting van de venen, het accent naar het noorden van Nederland: Friesland, Groningen en Drenthe. Veenendaal bevond zich qua ligging en qua periode precies tussen deze twee gebieden in. Bovendien speelde in de Gelderse Vallei, in de persoon van Gilbert van Schoonebeeke uit Antwerpen, enerzijds iemand een rol die zich in de vervening in Brabant en Vlaanderen onderscheiden had, terwijl anderzijds de Utrechtse notabelen Cuijck en Foyets naast Veenendaal ook aan de wieg stonden van de Friese veencompagnie die Heerenveen tot ontwikkeling bracht. Om die drie redenen: ruimte, tijd en personele banden, speelde de Gelderse Vallei een scharnierfunctie in het diffusieproces, met name waar het ging om de ideeën aangaande de techniek en de organisatie van de vervening.

Op deze scharnierfunctie, die Stol aan de Gelderse Vallei toedicht, valt het nodige af te dingen. Zo was er in het noorden van Nederland reeds anderhalve eeuw eerder, in het begin van de vijftiende eeuw en mogelijk al daarvoor, sprake van systematisch georganiseerde vervening en turfwinning voor een markt. De stad Groningen kende reeds in 1403 een speciaal gilde van turfschippers dat het monopolie had op het vervoer van turf uit de Drentse venen langs de Hunze naar de stad en de verkoop daarvan aan particulieren op de turfmarkt. Daartoe zorgde het gilde onder andere voorde aanleg van een directe waterweg naar de stad, het Schuitendiep, en voorzag het de Hunze van de nodige sluizen en droeg het zorg voor het onderhoud daarvan. Naast dit gilde